GLOBAL JOURNAL OF CROSS-DISCIPLINARY INNOVATIONS
Multidisciplinary peer-reviewed scholarly journal
GJCDI
Vol. 1 | Issue 3
Year: 2026

XALQARO SAVDO NAZARIYASI: RIVOJLANISHI, ASOSIY MODELLARI VA IQTISODIY AHAMIYATI

Xamidjonova Nilufar Ixtiyorovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Ilmiy rahbar: **Urunbayeva Yulduz Pirnazarovna** Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
Tel.: +998 90 505 21 05; e-mail: yulduzurunbaeva75@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada xalqaro savdoning nazariy asoslari, uning shakllanish omillari va mamlakatlar o‘rtasidagi tovar hamda xizmatlar almashinuvini izohlovchi asosiy iqtisodiy yondashuvlar tahlil qilinadi. Mutlaq ustunlik, nisbiy ustunlik, Heckscher–Ohlin modeli va zamonaviy savdo nazariyasining mazmuni yoritiladi. Shartli ikki mamlakat va ikki mahsulot misolida imkoniyat xarajatlari hisoblanib, nisbiy ustunlikka asoslangan ixtisoslashuvning mantiqi ko‘rsatiladi. Shuningdek, xalqaro savdoning samaradorlik, iste’mol tanlovi va daromadlar taqsimotiga ta’siri muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: xalqaro savdo, mutlaq ustunlik, nisbiy ustunlik, imkoniyat xarajati, ixtisoslashuv, Heckscher–Ohlin modeli, eksport, import, savdo siyosati.

KIRISH

Xalqaro savdo — mamlakatlar o‘rtasida tovarlar va xizmatlarning ayirboshlanishi bo‘lib, jahon xo‘jaligi aloqalarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Hech bir mamlakat barcha mahsulot va xizmatlarni bir xil xarajat, sifat va texnologiya darajasida ishlab chiqara olmaydi. Tabiiy resurslar, mehnat malakasi, kapital bilan ta’minlanganlik, texnologiya, geografik joylashuv va ishlab chiqarish tajribasidagi farqlar mamlakatlarning tashqi savdoda qatnashishiga iqtisodiy asos yaratadi [1; 2].

Xalqaro savdo nazariyasining asosiy vazifasi nima sababdan mamlakatlar savdo qilishi, qaysi mahsulotlarni eksport yoki import qilishi va savdo natijasida iqtisodiy farovonlik qanday o‘zgarishini tushuntirishdan iborat. Nazariy yondashuvlar vaqt o‘tishi bilan oddiy mehnat unumdorligi farqlaridan ishlab chiqarish omillari nisbati, miqyos samarasi, mahsulot differensiatsiyasi va global qiymat zanjirlarini hisobga oluvchi modellargacha kengaydi.

Maqolaning dolzarbligi xalqaro savdo nazariyalarini o‘rganish tashqi iqtisodiy aloqalarni ilmiy asosda baholash, eksport tarkibini diversifikatsiya qilish va importga bog‘liqlik omillarini anglash imkonini berishi bilan belgilanadi. Savdo hajmining o‘sishi o‘z-o‘zidan barcha qatlamlar birdek yutishini anglatmaydi: ayrim tarmoqlar va kasblar raqobat bosimini his qilishi, ishlab chiqarish omillari esa tarmoqlar o‘rtasida qayta taqsimlanishi mumkin [3; 4].

Tadqiqotning maqsadi — xalqaro savdo nazariyalarining mazmunini tizimli bayon etish, ularning farqli jihatlarini taqqoslash va nisbiy ustunlik modeli yordamida ixtisoslashuvning iqtisodiy mantiqini misol orqali ko‘rsatish. Ushbu maqsadga erishish uchun mutlaq va nisbiy ustunlik tushunchalari izohlanadi, ishlab chiqarish omillari nisbatiga asoslangan yondashuv ko‘rib chiqiladi hamda savdoning iqtisodiy natijalari tahlil qilinadi.

XALQARO SAVDO NAZARIYALARINING ASOSIY YO‘NALISHLARI

Mutlaq ustunlik nazariyasi Adam Smit nomi bilan bog‘liq. Unga ko‘ra, mamlakat muayyan mahsulotni boshqa mamlakatga nisbatan kamroq resurs sarflab ishlab chiqarsa, shu mahsulot bo‘yicha mutlaq ustunlikka ega bo‘ladi. Mamlakatlar o‘zlari samaraliroq ishlab chiqaradigan mahsulotlarga ixtisoslashib, qolgan mahsulotlarni savdo orqali olishi mumkin [1]. Biroq mutlaq ustunlik yondashuvi bir mamlakat barcha mahsulotlarda samaraliroq bo‘lgan holatda ham savdo uchun asos mavjudligini to‘liq tushuntira olmaydi.

Nisbiy ustunlik nazariyasi David Rikardo tomonidan ishlab chiqilgan. Bu yondashuvda muhim mezon mutlaq mehnat unumdorligi emas, balki mahsulot ishlab chiqarishning imkoniyat xarajatidir. Mamlakat bir mahsulotni boshqa mahsulotga nisbatan kamroq imkoniyat xarajati bilan ishlab chiqarsa, aynan shu mahsulot bo‘yicha nisbiy ustunlikka ega bo‘ladi. Shuning uchun hatto bir mamlakat barcha mahsulotlarni samaraliroq ishlab chiqarsa ham, nisbiy xarajatlar farqi mavjud bo‘lsa, ikki tomonlama savdo manfaatli bo‘lishi mumkin [2].

Heckscher–Ohlin modeli savdo oqimlarini mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan ta’minlanganlik darajasidagi farqlar orqali izohlaydi. Modelga ko‘ra, mamlakat nisbatan mo‘l bo‘lgan ishlab chiqarish omilidan intensiv foydalanadigan mahsulotlarni eksport qilishga, nisbatan kamyob omilni talab qiladigan mahsulotlarni esa import qilishga moyil bo‘ladi [3]. Masalan, kapitalga boy mamlakat kapital sig‘imi yuqori mahsulotlarni, mehnat resurslari nisbatan ko‘p mamlakat esa mehnat sig‘imi yuqori mahsulotlarni eksport qilishi mumkin.

Zamonaviy savdo nazariyasi miqyos samarasi, nomukammal raqobat, mahsulotlarning farqlanishi va firmalarning unumdorlik darajasidagi tafovutlarni ham hisobga oladi. Bu yondashuv o‘xshash resurslarga ega mamlakatlar nima sababdan bir-biriga o‘xshash mahsulotlarni o‘zaro eksport-import qilishini tushuntirishga yordam beradi [4].

Xalqaro savdoni empirik tahlil qilishda gravitatsion model ham qo‘llanadi. Ushbu yondashuv ikki mamlakat o‘rtasidagi savdo hajmi ularning iqtisodiy ko‘lami ortishi bilan ko‘payishi, geografik masofa va savdo xarajatlari oshishi bilan esa kamayishi mumkinligini ifodalaydi. Amaliy tadqiqotlarda umumiy til, transport yo‘laklari, tarixiy aloqalar, bojxona tartiblarining soddaligi va savdo bitimlari kabi omillar ham hisobga olinadi. Gravitatsion model savdo oqimlarini tushuntirishda foydali bo‘lsa-da, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash uchun ma’lumotlar sifati va ekonometrik usul to‘g‘ri tanlanishi kerak.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-tahliliy xususiyatga ega. Unda ilmiy abstraksiyalash, taqqoslash, induksiya va deduksiya, iqtisodiy mantiqiy tahlil hamda shartli modellashtirish usullaridan foydalanildi. Nazariy qarashlar klassik va neoklassik xalqaro savdo adabiyotlari asosida tizimlashtirildi. Nisbiy ustunlikni ko‘rsatish uchun ikki mamlakat va ikki mahsulotdan iborat soddalashtirilgan misol ishlab chiqildi.

Misolda mehnat yagona ishlab chiqarish omili sifatida olinadi, mamlakatlar ichida mehnat resurslari tarmoqlar o‘rtasida erkin ko‘chadi, mamlakatlar o‘rtasida esa mehnat ko‘chmaydi deb faraz qilinadi. Transport xarajatlari, bojxona to‘siqlari va boshqa savdo cheklovlari hisobga olinmaydi. Bunday farazlar real iqtisodiyotning barcha murakkabliklarini aks ettirmaydi, biroq nisbiy ustunlik mexanizmini aniq ko‘rsatadi.

NATIJALAR: NISBIY USTUNLIKNI HISOBLASH

Quyidagi jadvalda A va B mamlakatlarida bir birlik to‘qimachilik mahsuloti va bir birlik vino ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan shartli mehnat soatlari keltirilgan. Raqamlar statistik kuzatuv emas, nazariy hisob-kitobni tushuntirish maqsadida olingan shartli qiymatlardir.

Ko‘rsatkich	A mamlakat	B mamlakat
1 birlik to‘qimachilik uchun mehnat (soat)	2	6
1 birlik vino uchun mehnat (soat)	4	3
1 to‘qimachilikning imkoniyat xarajati (vino)	0,5	2
1 vinoning imkoniyat xarajati (to‘qimachilik)	2	0,5

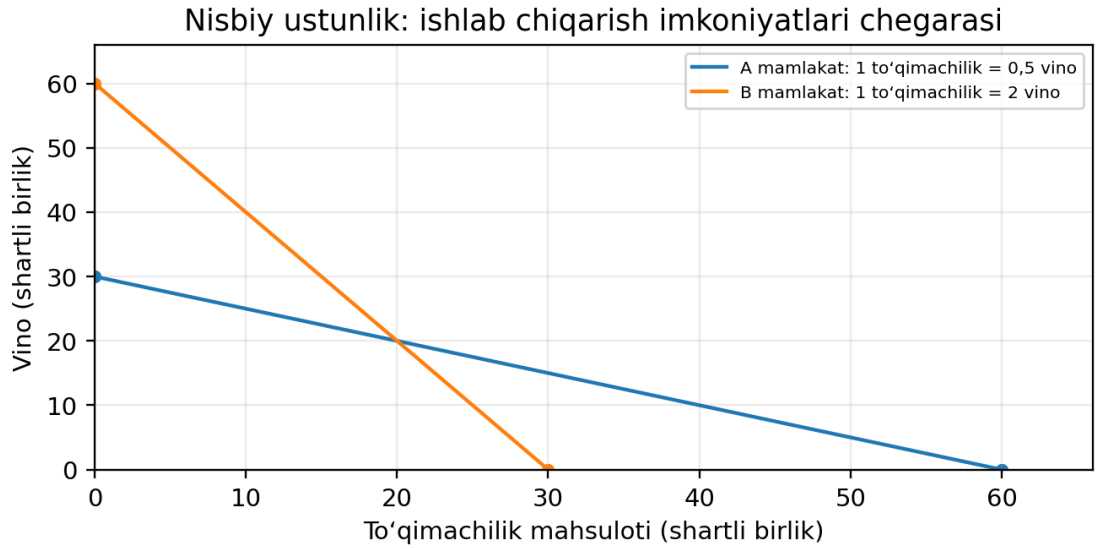
1-jadval. Shartli mamlakatlarda mehnat sarfi va imkoniyat xarajatlari

A mamlakatida bir birlik to‘qimachilik mahsuloti ishlab chiqarish 2 soat, bir birlik vino ishlab chiqarish 4 soat talab qiladi. Demak, A mamlakatida 1 birlik to‘qimachilik ishlab chiqarish uchun 0,5 birlik vino ishlab chiqarish imkoniyatidan voz kechiladi (2/4). B mamlakatida esa 1 birlik to‘qimachilik 6 soat, bir birlik vino 3 soat talab etadi; to‘qimachilikning imkoniyat xarajati 2 birlik vino (6/3) ga teng. Shunday qilib, A mamlakati to‘qimachilik, B mamlakati esa vino ishlab chiqarishda nisbiy ustunlikka ega.

Hisob-kitobdan ko‘rinadiki, A mamlakatining har ikki mahsulot bo‘yicha mehnat unumdorligi yuqoriroq bo‘lsa-da, B mamlakati savdodan chetda qolmaydi. B mamlakati vino ishlab chiqarishga ixtisoslashsa, A mamlakati to‘qimachilikka ko‘proq resurs ajratsa, umumiy ishlab chiqarish imkoniyatlaridan samaraliroq foydalanish yuzaga kelishi mumkin. Savdoning aniq foydasi almashuv nisbati ikki mamlakatning imkoniyat xarajatlari oralig‘ida shakllanganda namoyon bo‘ladi.

Masalan, to‘qimachilik mahsulotining bir birligi uchun almashuv nisbati 1 birlik vino bilan 2 birlik vino oralig‘ida bo‘lsa, nazariy jihatdan har ikki mamlakat savdodan manfaat ko‘rishi mumkin. Chunki A mamlakati ichki ishlab chiqarishda 1 birlik to‘qimachilik evaziga 0,5 birlik vinodan, B mamlakati esa 2 birlik vinodan voz kechadi. Savdo shartlari shu ikki imkoniyat xarajati orasida bo‘lsa, A mamlakati to‘qimachilikni eksport qilish, B mamlakati esa vino eksport qilish orqali ichki ishlab chiqarish imkoniyatlaridan kengroq iste’mol to‘plamiga erishishi mumkin. Bu xulosa savdoning o‘zaro manfaatli bo‘lishi uchun nisbiy ustunlik muhimligini ko‘rsatadi.

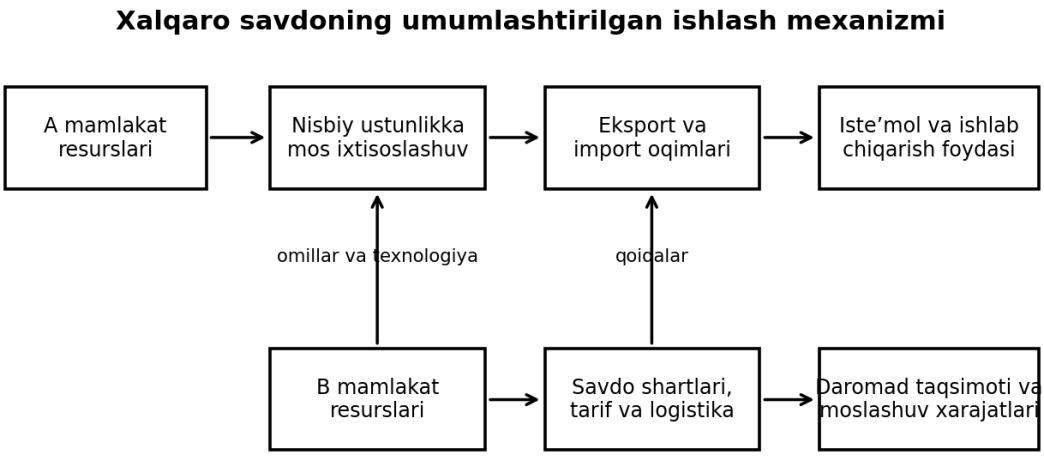
NATIJALAR (DAVOMI)

1-rasm. Nisbiy ustunlikni aks ettiruvchi shartli ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasi

1-rasmda ikki mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari chegaralari turli qiyalikka ega. Chiziq qiyaligi bir mahsulotni ko‘proq ishlab chiqarish uchun ikkinchi mahsulotdan qancha voz kechish kerakligini ko‘rsatadi. A va B mamlakatlaridagi qiyaliklarning farqi imkoniyat xarajatlari turlicha ekanini bildiradi. Shu farq xalqaro ixtisoslashuv va savdoning nazariy asosini tashkil etadi.

SAVDONING IQTISODIY MEXANIZMI

2-rasm. Xalqaro savdoning soddalashtirilgan ishlash mexanizmi

Xalqaro savdo mexanizmi faqat ishlab chiqarishdagi ustunlik bilan cheklanmaydi. Tovarlarning chegaradan o‘tishi uchun transport va logistika infratuzilmasi, bojxona tartiblari, to‘lov tizimlari, standartlar, sertifikatlash va savdo shartnomalari muhim rol o‘ynaydi. Savdo oqimlari kengaygani sari iste’molchilar mahsulotlar tanloviga ega bo‘ladi, ishlab chiqaruvchilar esa katta bozorga chiqish va miqyos samarasidan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishi mumkin.

TAHLIL VA MUHOKAMA

Nazariy modellar xalqaro savdoning umumiy mexanizmini tushuntiradi, ammo real savdo oqimlarini birgina omil bilan izohlab bo‘lmaydi. Tabiiy resurslar va omillar nisbati bilan bir qatorda texnologik salohiyat, ishlab chiqarish zanjirlari, geografik yaqinlik, valyuta kursi, talab tarkibi, savdo siyosati va institutsional muhit ham ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli nazariy xulosalar mamlakat va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda qo‘llanishi lozim.

TAHLIL VA MUHOKAMA (DAVOMI)

Xalqaro savdo umumiy samaradorlikni oshirishi mumkin, biroq uning foydasi iqtisodiyot ishtirokchilari o‘rtasida bir xil taqsimlanmaydi. Import bilan raqobatlashuvchi ayrim korxonalar bozor ulushini yo‘qotishi, xodimlar esa kasbini yoki ish joyini o‘zgartirishga majbur bo‘lishi mumkin. Eksportga yo‘naltirilgan korxonalar va import qilinadigan xomashyo yoki texnologiyadan foydalanuvchi ishlab chiqaruvchilar esa yangi imkoniyatlarga ega bo‘ladi. Shu bois savdo siyosati tarkibida qayta tayyorlash, mehnat mobilligini qo‘llab-quvvatlash, raqobat muhitini yaxshilash va ijtimoiy himoya choralari ham muhimdir.

Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xalqaro savdoda qatnashish eksport tarkibini xomashyo mahsulotlaridan yuqori qo‘shilgan qiymatli tayyor mahsulotlar va xizmatlarga tomon diversifikatsiya qilish bilan mustahkamlanadi. Buning uchun texnik standartlarga muvofiqlik, sifat infratuzilmasi, logistika, kasbiy ko‘nikmalar, innovatsiya va korxonalar moliyalashtirilishi muhim omillar hisoblanadi. Import ham iqtisodiy rivojlanishning zarur qismi bo‘lishi mumkin: zamonaviy uskunalar, texnologiyalar va oraliq mahsulotlar mahalliy ishlab chiqarish unumdorligini oshiradi.

Savdo siyosatida tariflar, kvotalar, texnik reglamentlar va eksportni qo‘llab-quvvatlash instrumentlari qo‘llanishi mumkin. Biroq har qanday cheklovning xarajatlari va foydasi tahlil qilinishi zarur. Himoya choralari ayrim tarmoqlarga qisqa muddatli yordam berishi mumkin, lekin uzoq davom etgan raqobat cheklovlari narxlarni oshirishi, resurslar taqsimotini buzishi va korxonalarni samaradorlikni oshirish rag‘batidan mahrum qilishi ehtimoli mavjud [5].

Savdo siyosatining samaradorligi uning oldindan belgilangan maqsadlari va natijalarini muntazam baholashga ham bog‘liq. Masalan, eksportni rag‘batlantirish dasturlari faqat eksport qiymati bilan emas, balki yangi bozorlar soni, mahsulot tarkibining murakkabligi, mahalliy qo‘shilgan qiymat, mehnat unumdorligi va bandlikka ta’siri bilan ham o‘lchanishi lozim. Import siyosatida esa tayyor iste’mol mahsulotlari bilan bir qatorda ishlab chiqarish uchun zarur uskunalar, xomashyo va oraliq mahsulotlarning iqtisodiy vazifasi farqlanishi kerak. Shu tarzda tashqi savdo siyosati qisqa muddatli himoya choralaridan uzoq muddatli raqobatbardoshlik va tarkibiy yangilanishni qo‘llab-quvvatlash yo‘nalishiga o‘tadi.

XULOSA

Xalqaro savdo nazariyasi mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy almashinuvning sabab va natijalarini tushuntiruvchi muhim ilmiy yo‘nalishdir. Mutlaq ustunlik ishlab chiqarish unumdorligidagi farqlarni, nisbiy ustunlik esa imkoniyat xarajatlaridagi tafovutlarni asosiy omil sifatida ko‘rsatadi. Heckscher–Ohlin modeli savdo oqimlarini ishlab chiqarish omillari bilan ta’minlanganlik darajasiga bog‘laydi, zamonaviy nazariyalar esa miqyos samarasi, mahsulot differensiatsiyasi va firmalar unumdorligidagi farqlarni hisobga oladi.

Shartli hisob-kitob A mamlakati to‘qimachilik, B mamlakati esa vino ishlab chiqarishda nisbiy ustunlikka ega ekanini ko‘rsatdi. Bu natija xalqaro ixtisoslashuv uchun mamlakatning barcha mahsulotlarni eng samarali ishlab chiqarishi shart emasligini tasdiqlaydi. Savdodan olinadigan foyda almashuv shartlari, transport xarajatlari, bozor institutlari va ichki moslashuv imkoniyatlariga bog‘liq.

Amaliy jihatdan eksport salohiyatini oshirish, yuqori qo‘shilgan qiymatli ishlab chiqarishni rivojlantirish, import qilinadigan texnologiyalardan unumli foydalanish, logistika va standartlashtirish infratuzilmasini yaxshilash hamda savdo oqibatlaridan zarar ko‘rishi mumkin bo‘lgan guruhlarni qo‘llab-quvvatlash muhim hisoblanadi. Demak, xalqaro savdo siyosatining vazifasi faqat savdo hajmini kengaytirish emas, balki uning uzoq muddatli samaradorligi va foydasini keng qatlamlarga yetkazishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Smith, A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell, 1776. Book IV.
2. Ricardo, D. On the Principles of Political Economy and Taxation. London: John Murray, 1817. Chapter VII: On Foreign Trade.
3. Heckscher, E. F. The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income. 1919; Ohlin, B. Interregional and International Trade. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1933.
4. Krugman, P. R., Obstfeld, M., Melitz, M. J. International Economics: Theory and Policy. 11th ed. Pearson, 2018.
5. World Trade Organization. World Trade Report 2023: Re-globalization for a Secure, Inclusive and Sustainable Future. Geneva: WTO, 2023.
6. Salvatore, D. International Economics. 13th ed. Hoboken: Wiley, 2020.